

ERDÉLYI MÚZEUM

LXXII. KÖTET

2010. 1–2. FÜZET

Erdélyi és magyarországi diákok olvasmányai
hollandiai diákveleik alatt a korai újkorban

+

Néhány gondolat az erdélyi újkori társadalomtörténet-írás helyzetéről

+

Adatok a kolozsvári virilizmus történetéből (1872–1917)

+

Marosvásárhely legnagyobb adófizetői 1881–1916 között

+

A kolozsvári Marianum: rekrutáció és önréprodukció (1911–1923)

+

Szamosújvár iskolái és diáksága 1716–1919 között

+

„Templomtok im épülete áll, / Kilencz szent Szüzeim”

+

Műhely

+

In memoriam

+

Szemle

+

Egyesületi közlemények

KOLOZSVÁR, 2010
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

ERDÉLYI MÚZEUM

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Elnökségének,
Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi,
valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi
Szakosztályainak közlönye
A folyóiratot a CNCSIS a B kategóriába sorolta.

Szerkeszti

Kovács Kiss Gyöngy (felelős szerkesztő), Egyed Emese, Ilyés Szilárd-Zoltán,
Kerekes György (szerkesztőségi titkár), Kovács András, Szász Alpár Zoltán,
Tánczos Vilmos, Veress Károly

Szerkesztőségi tanácsadók

Barta János, Gebei Sándor, Konrad Gündisch, Monok István, Velkey Ferenc

Szerkesztőség: Kolozsvár, str. Napoca nr. 2. I. em. Telefon/Fax: 0264-595 176
Postacím: 400750 Cluj-1. C.P. 191 România, e-mail: titkarsag@eme.ro
www.eme.ro/erdelyimuzeum

Megjelent a

Szülőföld Alap

és a

támogatásával

Felelős kiadó Biró Annamária

ISSN 1453-0961

Készült a kolozsvári
GLORIA-IDEA nyomdában
Felelős vezető
Nagy Péter

Monok István

Erdélyi és magyarországi diákok olvasmányai hollandiai diákéveik alatt a korai újkorban

A kora újkori magyarországi olvasástörténetről és az olvasmányanyagról elegendő forrással rendelkezünk, melyek ismerete az elmúlt negyed évszázad szervezett kutatásainak, illetve az új és a már régebben is ismert dokumentumokat rendszerező munkának köszönhető. A források első olvasása után kialakított átfogó kép természetesen csak vázlatnak, sok esetben inkább csak hipotézisnek tekinthető, vannak azonban biztos elemei. Most a dokumentumok módszeres feldolgozása, az egyes felmerült kérdések elméleti és összehasonlító vizsgálatok utáni tisztázása van soron. Összehasonlíthatjuk országon belül az egyes korszakokban népszerű olvasmányokat, azt, hogy mit olvastak az egyes régiókban az egyes szakmai vagy vallási csoportokhoz tartozók, mit a különböző társadalmi rétegek tagjai. Talán ennél is fontosabb a nemzetközi összehasonlítás: akár egyes országokat is egymás mellé állíthatunk, de tanulságosabb a magyarországi, előbb említett hasonlítási szempontokat követni. Ilyen összehasonlító elemzések elkezdődtek már a magyarországi arisztokratákkal és köznemesekkel kapcsolatosan, de olvasható hasonló elemzés a jogászokról és az orvosokról is. Mostani dolgozatunkban a Hollandiában tanult magyar diákok olvasmányanyagát jellemezzük és hasonlítjuk össze a máshonnan érkezettekével.

A magyar értelmiség képzése a kora újkorban csaknem teljes egészében külföldön történt. Különösen igaz ez a protestáns értelmiségre, hiszen számukra nem létezett országon belül felsőoktatási intézmény. A leideni egyetem megalakulása (1575) után a hollandiai felsőfokú tanulmányok egyre népszerűbbek lettek, de igazi lendületet az ide irányuló peregrinatio academica csak akkor vett, amikor a harmincéves háború második évében megszűnt a heidelbergi egyetem (1622), és az itteni tanárok és hallgatók jelentős része Franekerben folytatta munkáját. Az említett egyetemeken kívül Utrechtben, Groningenben, Harderwijkban és Deventerben találunk magyar beiratkozottakat az iskolák anyakönyveiben.¹ A magyarországi és erdélyi protestánsok (főként kálvinisták) és a holland rendek között a korszakban folyamatosan élénkek voltak a politikai kapcsolatok, és csekély mértékben léteztek gazdasági kapcsolatok is.

Az említett egyetemekre beiratkozott hallgatók olvasmányainak forrásait tekintve szerencsések vagyunk. Ez a szerencse részben szegénységünkől adódik: a kora újkori Magyarországon ugyanis nem beszélhetünk a könyvkereskedelemmel foglalkozó intézményrendserről, a vándor könyvárusok kínálata nem terjedt ki a tudományos könyvanyagra, a kereskedelemmel is foglalkozó könyvkötők, nyomdászok sem elsősorban a szakértelmiség (teológus, jogász, orvos

A tanulmány egy internetes közlemény bővített változata: <http://www.iti.mta.hu/szorenyi60.html>

¹ A számos közlemény közül, amely számba vette a hollandiai egyetemek magyarországi és erdélyi hallgatóit, itt csak a nagyobb összefoglalásokat említjük: Szabó Miklós–Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1750*. Szeged 1992. JATE (Fontes rerum scholasticarum, IV); Szabó Miklós–Szögi László: *Erdélyi Peregrinusok, Erdélyi diákok európai egyetemeken*. Marosvásárhely 1998. Mentor Kiadó; Kathona Géza: *A holland egyetemeken 1750-ig tanult magyar studensek kollektív névsora*. Kézirat; Bozzay Réka–Ladányi Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*. Bp. 2007. ELTE (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15); Szögi László: *Magyarországi diákok svájci és hollandiai egyetemeken 1789–1919*. Bp. 2000. ELTE (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 3).

stb.) igényeire alapozta tevékenységét.² Ez vizsgálódásunk szempontjából azt jelenti, hogy a fennmaradt könyvjegyzékek tulajdonosai közül azok, akik hollandiai egyetemeken képezték magukat, nagyrészt az ott megvásárolt könyveket hozták magukkal, tanulmányaik után csak nagyon csekély lehetőségük volt a könyvanyag kibővítésére. Vagyis a könyvjegyzék lényegében a hollandiai években kialakult ízlésvilágot, érdeklődést mutatja. A források egy része ráadásul pontosan megjelöli azt is, hogy hol vásárolták vagy hol olvasták az illető könyveket. Nézzük azonban, hogy hány könyvjegyzékkel számolhatunk elemzésünk megírásakor.

Először ismerjük meg két peregrinus főúr hollandiai olvasmányait. *Bethlen Mihály* (1673–1706) 1691 és 1694 között nagy európai körutazáson vett részt. A franekeri egyetemre 1692 végén iratkozott be. Naplójában feljegyezte³ az egyetem könyvtárában olvasott könyvek címét („Libri a me lecti in Academia Franeckerana Anno 1692 et 1693”). Tizenhat címet sorol fel, amelyekről rögtön feltűnik, hogy néhány kivétellel frissen megjelent művek. Az erdélyi főúri olvasmányokban a 18. század közepéig nagyon nagy helyet foglaltak el a teológiai művek, az egyházzervezéssel kapcsolatos munkák, hitviták. Bethlen Mihály könyvtáráról nem maradt ránk katalógus, nem tudhatjuk tehát, hogy ez a megállapítás mennyire igaz az ő olvasmányaival kapcsolatban. Az azonban bizonyos, hogy a Franekerben (illetve Hágában) olvasott könyvek nem ilyenek voltak. A kis jegyzék (16 tétel) sok tanulsággal szolgál, amelyek alapján a magyar diákok olvasmányai is jellemezhetőek. Rögtön a nyelvi összetétel. A magyar diákok, így Bethlen is, jól olvastak és beszéltek latinul. Ezen a téren jobban voltak nyugat-európai tanuló társaiknál. Bethlen is latin és német nyelvű könyveket olvasott. Jogi alaplások (Grotius, Matthaeus Polus, Ulricus Huberus) mellett két filozófiai munka (Corderius és Francis Bacon) és kortárs történelem. Egy mű – amelynek szerzőjét sem nevezi meg – nagyon nem tetszett neki: „Inutilis quidam difficilis liber ex Germanico expositus.”

Több tanulsággal szolgál a kis jegyzék két hungaricum tétele. Otrókócsi Fóris Ferenc *Origines Hungaricae*je (Franeker, 1693. RMK III. 3797) frissen megjelent mű, csodálkozhatnánk azonban, hogy miért szánt időt erre a főúr külföldön. Vélhetnénk, azzal a szándékkal vette meg, hogy otthon majd lesz ideje elolvasni. Úgy tűnik azonban, hogy a vásárlás sem volt ilyen egyértelmű, de az sem, hogy magyar tárgyú, külföldön megjelent mű magyarországi terjesztésére valaki gondolt volna. Ezt igazolja az a tény, hogy Bethlen Mihály 1693. november 17–21. napján olvasta nagyapja, Bethlen János 1664-ben Amszterdamban megjelent Erdély történetéről szóló művét (RMK III. 2238): „Historia Domini mei Avi lecta Hagae.” Ezek szerint a családnak Erdélyben nem volt meg ez a könyv? Elképzelhető. A naplóbejegyzés mindenképpen megerősít bennünket a már jelzett megállapítás igazában, vagyis a kora újkori Magyarország és Erdély könyvkereskedelmi rendszerének hiányában.

A másik főúr, aki diákként tartózkodott Hollandiában, Franekerben és Groningenben 1696-ban beiratkozott, *Teleki Pál* (1677–1731) volt. Olvasmányairól, könyvvásárlásairól fennmaradt naplója (1697), illetve Leonard Stick franekeri könyvkereskedő egy számlája (1696) tudósít.⁴

² Összefoglalóan: Pavercsik Ilona: *A magyar könyvkereskedelem történetének vázlata 1800-ig.* = V. Ecsedy Judit: *A könyvnyomtatás magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800.* Bp. 1999. Balassi Kiadó, 295–340; Kókay György: *A könyvkereskedelem Magyarországon.* Bp. 1997. Balassi Kiadó, 44–82.

³ *Bethlen Mihály útnaplója 1691–1695.* Sajtó alá rendezte Jankovics József, Bp. 1981. Helikon Kiadó; a könyvjegyzék: 40–41.

⁴ *Teleki Pál külföldi tanulmányútja.* Levelek, számladások, iratok 1695–1700. Összeállította és az utószót írta Font Zsuzsa, Szeged 1989. JATE (Fontes rerum scholasticarum, III); a könyvjegyzékeket lásd külön is: ADATTÁR 16/3. p. 142–147; KtF I, 146; KtF V, 115, 119, 120.

A számla 12 könyvről és egy glóbuszról szól, a naplóban feljegyzett könyvcímek: Utrechtben 29 tétel, Leidenben 24 tétel, Amszterdamban 12 tétel, Franekerben 13 tétel, Rotterdamban 1 tétel és Hágában 1 tétel. A latin címek között egy német és egy francia is szerepel. Erdélyben arisztokrata körökben a magyarországihoz képest néhány évtized késéssel következett be a francia nyelv elterjedése. A későbbiekben külön kitérek még Descartes erdélyi recepciójára,⁵ de Teleki kapcsán rögtön megjegyzem, hogy Cartesius egy munkáját is megvette latinul, és Samuel Puffendorf több írása⁶ is szerepel a tételek között. Teleki vásárlásai (hollandiai olvasmányai) azonban alapvetően teológiai és filozófiai jellegűek, a történelem kizárólag egyháztörténetként van jelen ezeken a jegyzékeken. A Teleki család – hasonlóan több erdélyi arisztokrata családhoz – rákényszerült arra, hogy a 18. század elején megerősítse udvarainak egyházszerző, az egyházakat támogató funkcióját. Az 1690-ben a Habsburg Birodalomhoz nagyhercegségként csatolt Erdély protestáns egyházai – főként a kálvinista egyház – erős katolikus nyomás alá kerültek, amelynek ellensúlyozását az egyház önmagában nem tudta volna megoldani. Ezért érthető az az anakronizmus, amely egy ifjú arisztokrata olvasmányaiiban – és egyébként tanulmányaiiban is (teológia) – megnyilvánul. Tájékozódni akart korának kálvinista teológiai vitáiban, illetve az aktuális egyházszerzési kérdésekben azért, hogy otthon Erdélyben megfeleljen a rá váró feladatnak. A család generációkon át úgy fejlesztette könyvtárát (Gernyeszegen), hogy az a birtokaikon szolgáló kálvinista lelkészek és tanítók munkáját is segíteni tudja.⁷

Ezt az olvasmányízlést, összehasonlítva a más országokból érkező főnemesi diákokéval, archaikusnak mondhatjuk. Kortársai – egyébként már Nyugat-Magyarországon is – a történelmi, a jogi, a politikai, a földrajzi és a nyelvi képzésre koncentráltak, ilyen tárgyú könyveket olvastak elsősorban.⁸

A nem főúri származású hollandiai magyar diákok közül hatnak maradt fenn peregrinációs naplójában (Stambuch, Omniarium), hagyatéki összeírásában a vásárolt vagy olvasott könyvek jegyzéke az 1670 és 1725 közötti időszakból, és további háromnak hazatérte után különböző alkalmakkor írták össze könyvtárát. Csak azokat a jegyzékeket vettük számba, amelyek egyértelműen a hollandiai tartózkodás alatt szerzett könyvekről szólnak, vagy ahol bizonyíthatóan alig gyarapodott a kis bibliotéka a diákok hazatérte után.⁹ Így a könyvek jegyzékéből a diákkori kulturális horizontjukra is következtethetünk.

⁵ Összefoglalóan, bibliográfiákkal lásd *A karteizianizmus négyszáz éve – Four Hundred Years of Cartesianism – Quatre siècles de cartésianisme*. Szerk. Csejtei Dezső, Dékány András, Laczkó Sándor. Szeged 1996 [1997]. Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány (Ész – Élet – Egzisztencia, V), különösen Hajós József és Keserű Bálint tanulmányait.

⁶ A német egyetemek az angliai, a francia és a hollandiai eszmék közvetítésében is fontos szerepet játszottak. Vö. Heinz Schnepfen: *Niederländische Universitäten und deutsches Geistesleben von der Gründung der Universität Leiden bis ins späte 18. Jahrhundert*. Münster 1960. Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung (Neue Münstersche Beiträge zur Geschichtsforschung, Bd. 6); Les littératures de langue allemande en Europe Centrale. Sous la dir. de Jacques Le Rider, Fridrun Rinner. Paris 1998. PUF (Perspectives Germaniques).

⁷ Monok István: *Olvásó vagy gyűjtő? A könyvgyűjtési és olvasási szokások változása a XVII–XVIII. század fordulóján. = Művelődési törekvések a korai újkorban, Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*. Szerk. Balázs Mihály, Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Ötvös Péter. Szeged 1997. JATE BTK. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35) 401–414.

⁸ Monok István: *Nyugat-magyarországi olvasmányok a XVI–XVII. században*. Muratáj 2002, 51–66.

⁹ Ezért nem foglalkozunk az olyan jelentős egyéniségek olvasmányaiival, mint például Köleséri Sámuel (1663–1732), akinek több mint háromezer kötetes könyvtárát egy 1745-ből származó összeírásból ismerjük; közli Bertók Lajos: *A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve 1954*. Debrecen 1954. KLTE, 396–436; KtF VII. 46.

Jászberényi Pál (1630-as évek – 1669),¹⁰ Utrechtben kezdte németalföldi tanulmányait (1656), majd Franekerbe iratkozott be 1657-ben. Rövid ideig Groningenben is tanult.¹¹ Nem tisztázott, hogy angliai tartózkodása után folytatni szándékozott-e egyetemi kurzusait Franekerben, mindenesetre javainak egy részét, így könyveit is ott hagyta, mielőtt a szigetországba utazott volna (1659). Londonban bekövetkezett halála (1669)¹² után az egyetem hivatalosan is összeíratta Franekerben maradt ingóságait.¹³ A felsorolt 120 könyvcím meggyőző bennünket arról, hogy Jászberényi kiváló érzékkel választotta ki könyveit a hatalmas kínálatból. Megőrizte egyetemi jegyzeteit és néhány, diáktársától kapott disputációs füzetet. Vett néhány mindenkorra szóló kézikönyvet: héber Bibliát, Petrus Ravanellus Bibliotheca Sacraját.¹⁴ Tanárainak, illetve a kortárs németalföldi kálvinista teológia alapműveit, függetlenül attól, hogy a szigorúbb, dordrechti irányhoz vagy a kortárs filozófiai áramlatok felé nyitottabbak közé tartoztak-e. Vett néhány szocianizmussal foglalkozó könyvet is, hiszen erről már otthon, Erdélyben is hallhatott. Feltűnő azonban az, hogy Petrus Ramusnak szinte valamennyi munkáját megszerezte (még az antik klasszikusokhoz írt kommentárjait is), Bartholomaeus Keckermann is kedvelt szerzője volt. Johannes Amesius és Johann Heinrich Bisterfeld filozófiai munkái mellett Johann Alsted az, akit láthatóan keresett. Sok az antik szerző, akinek modern kiadásait megvette, főként sztoikusok. Érdekes, hogy Erasmus munkáira is figyelt (két levelezéskötetet vásárolt), és még inkább magyarázandó, hogy Thomas Aquinatis két kötete miatt keltette fel érdeklődését. A politikai elméletek közül Christoph Besold egy művét vette meg.¹⁵ Összességében a kis gyűjteményről elmondható, hogy nem kezdő hallgató vásárolta. Tudta, hogy mi hiányzik otthoni könyvtárából, illetve azt, hogy mi az, ami őt magát érdekli. Ne feledjük el, hogy Jászberényi már elmúlt 25 éves, amikor megkezdte egyetemi tanulmányait, vagyis elegendő olvasottsággal bírhatott a könyvek világában való tájékozódáshoz.

Kaposi Juhász Sámuel (1660–1713) Utrechtben (1683), majd Leidenben (1685, 1687) tanult, de eljutott Londonba és Oxfordba is. Főként héber nyelvi tanulmányai voltak jelentősek, de más keleti nyelvekkel is foglalkozott. Utrechti filozófiai disputációi ismertek. Gyulafehérvárott is filozófiát tanított a kálvinista gimnáziumban. Omniáriuma összesen hat könyvjegyzéket őrzött meg számunkra.¹⁶ Az első jegyzéket Leidenben írta otthon hagyott 151 könyvéről. Ez a könyvanyag konzervatívnak mondható, hiszen a jelentős számú Magyarországon kiadott könyv mellett 16. századi svájci kálvinista teológusok és 17. század eleji heidelbergi szerzők művei vannak túlsúlyban. A második (csonka) jegyzék már hazatérte utáni (1689), ezt követi három, ugyancsak töredékes könyvlista, láthatóan azokról a könyvekről, amelyek tanulmányai befejezése után évekkel később érkeztek meg Erdélybe (Kolozsvárra, illetve Alvincre). Az utolsó jegyzék későbbi, a könyvtár katalógusának egy tisztázata: „Catalogus Bibliothecae

¹⁰ ÚMIL 900. (Varga Imre); MAMŰL IV. 428–429. (Dukkon Ágnes)

¹¹ Postma, Ferenc: *Die zwei Franeker Bücherinventare des siebenbürgischen Studenten Paulus Jászberényi (1670)*. MKSz 2006. 483–484.

¹² Jászberényi halála dátumát Gömöri György tisztázta (az ÚMIL és a MAMŰL 10. jegyzetben hivatkozott szócik-kei még 1678?-at jelölnek meg): *Magyar tanárok a 17. századi Londonban*. ItK 2004. 458.

¹³ Lásd a 10. jegyzetet, MKSz 2006. 485–489.

¹⁴ Genfben jelent meg Pierre Chouet-nél először 1650-ben, majd 1654-ben (a további kiadások későbbiek, mint ahogy Jászberényi becsomagolta könyveit Franekerben).

¹⁵ *Synopsis politicae doctrinae* – úgy gondolom, hogy a 6. kiadás volt leginkább elérhető számára, amelyik 1648-ban jelent meg Anszterdamban Janssoniusnál.

¹⁶ ADATTÁR 16/3. p. 223–264., KtF III, 90, 95, 98, 102, 122, 126.

meae recensitus Anno 1703 20 Octobris”. Sajnos ezt a jegyzéket nem fejezte be, így aki Kaposi Juhász olvasmányait kutatja, a hat jegyzék kompilálására kényszerül. A jegyzékekből mindenképpen képet alkothatunk arról, hogy milyen irányban bővült érdeklődése tanulmányai alatt. Közel háromszáz hollandiai kiadású kötet, sőt hat flamand nyelvű munka is volt könyvei között. Halálakor a magánkönyvtára összességében közel ezerkötetes lehetett.

Hollandiában és Angliában modern keleti nyelvészeti könyvtárat gyűjtött össze magának. Olvasott angolul, viszonylag sok angol nyelvű munkát is megvásárolt. Ezek is alapvetően a bibliai filológia, illetve a nyelvészet témakörében íródtak. Sok a matematika és a csillagászat is a könyvek között, és természetesen az is, hogy számos filozófiai és teológiai alapkötet is összegyűjtött. A cartesianus filozófiai vita mindkét csoportjának (pró és kontra) szerzői is előfordulnak a könyvtárban. Láthatóan gyűjtötte a könyveket, kevésbé olvasta. Tisztában volt vele, hogy Erdélyben nem sok módja lesz a gyűjtemény gyarapítására, legalábbis a modern kiadványokat nem tudja majd beszerezni.

Apáti Madár Miklós (1662–1724) debreceni filozófus, a magyarországi karteziánizmus egyik kiemelkedő alakja. Leidenben 1685-ben, Franekerben 1687-ben és Utrechtben 1688-ban iratkozott be az egyetemre. Disputációin kívül írott legjelentősebb műve, a *Vita triumphans civilis* is Hollandiában, Amszterdamban jelent meg (1688. RMK III. 3491). Ajánlása Jacob Boreelnek és más amszterdami tanácsosoknak szól. Sajnálatos módon omniáriumának pont azok a lapjai hiányoznak, amelyeken könyveit sorolja fel, így a 173. tétellel végződő jegyzék csak a 117.-kel kezdődik.¹⁷ Az így megismert 57 könyvcím nem mutat igazán modern anyagot, de azt igen, hogy tulajdonosa módszeres könyvgyűjtő. A 16. századi kálvinista vezéregyéniségekkel kezdődően számos tekintély összefoglaló kiadásait megszerezte magának, vagyis Henricus Bullinger, Guilhelm Whitaker, Johannes Cocceius, Josua Stegmann, Nicolaus Arnold műveit. A modern héber és bibliai filológia eredményei (Johann Leusden, Jacob Altinga, Jean Buset) éppúgy megvoltak neki, mint Antoine Le Grand természetfilozófiája. Annak ellenére, hogy idézett műve a magyar Descartes-recepció kiemelkedő darabja, a karteziánus gondolkodók közül csak Christoph Wittichius neve fordul elő a töredékjegyzéken. Ellenfelei közül viszont Samuel Maresius és Gisbertus Voetius is képviselteti magát egy-egy munkával.

Bánffyhunyadi Abacs Márton (?–1737) kálvinista lelkész, Franekerben teológiát és filozófiát hallgatott (1694–1696), teológiai disputációja ismert. Az 1694-ben Franekerben vásárolt 78 kötet (66 mű) jegyzéke¹⁸ nagyon modern olvasmányanyagot tár elénk annak ellenére, hogy Abacs a kálvinista klasszikusok (Johannes Cocceius, Henricus Altingius, Franciscus Burmann) munkáit is megvette magának. A könyvek jelentős része a nyelvi, filológiai munka új eredményeit közlő kötet. Héber bibliák (Johann Leusden) és a héber nyelvtanulás alapjai (Johann Buxdorf), görög és latin modern vagy új kiadású kézikönyvek (Georg Pasor). A kortárs, modern kálvinista teológia alpművei (Hermann Alexander Röell, Hermann Witsius, Campegius Vitringa és az angol John Lighfoot) mellett jelentős karteziánus művek (Descartes, Johann Clauberg, Arnold Geulincx, Jan van der Waeyen) is a könyvtárába kerültek. Az új racionalista filozófia vagy az ennek alapján megírt teológiai munkák is képviseltetve vannak: Petrus Gassendi, Johann Heinrich Heidegger, Samuel Puffendorf.

Détsei János (?–1742) a franekeri egyetem diákja volt 1699–1700-ban. Református lelkész-ként szolgált élete végéig Erdélyben (Fogarás, Hunyad megye). Albumában négy, dátum nélküli

¹⁷ ADATTÁR 14. p. 321–324., KtF III, 114.

¹⁸ ADATTÁR 16/3. p. 269–271., KtF IV, 111.

könyvjegyzék található.¹⁹ Az első a „Belgiumból” érkezett könyvek (57 tétel). A negyedik jegyzék (46 tétel), amely feljegyzés könyvvásárlásról, sok tételében azonos ezzel. Bizonytalán a hollandiai tanulmányai alatt vásárolt könyvekről van tehát szó. A kálvinista teológia 17. század közepi és végi képviselői (Henricus Altingius, Johannes Cocceius, Hermann Witsius, Röell, Lighfoot) mellett a modernebb filozófia (Heidegger) is jelen van. A jegyzékek két legérdekesebb tétele azonban a karteziánus szerzők (Pierre Poiret, Jan van der Waeyen) jelenléte.

Szilágyi András (1683–1738) kálvinista lelkész 1712-ben iratkozott be Franekerben a teológiai karra. Életéről írott naplója ismert. Franekerben 52 könyvet (35 mű) vásárolt,²⁰ ezek címeit is feljegyezte említett naplójában. Láthatóan kézikönyveket, alapvető teológiai összefoglalásokat vásárolt. Campegius Vitringa, Hermann Alexander Roell, Hermann Witsius friss teológiai disputációi, Johann Leusden héber szoltárai mellett a Magyarországon nagyon elterjedt, Szilágyi tanulmányi idejére már klasszikusnak számító Johannes Cocceius és Henricus Altingius összegyűjtött műveit vette meg. Az angol gondolkodókat a Magyarországon ugyancsak népszerű Thomas Goodwin képviseli a kis gyűjteményben.

Mielőtt az eddigiekben ismertetett könyvtárakat összehasonlítanánk más nemzetek diákjainak hollandiai olvassmányaival, megemlítünk még három, Hollandiában tanult magyart, akiknek hagyatéki összeírásából ismerjük a könyveit, és amely kis gyűjtemények általánosítható tanulsággal is szolgálnak.

Borosnyai János (1660–1715) kálvinista lelkész négy évig tartó peregrinációja alatt szerzett teológiai ismereteit. 1691-ben az Odera melletti Frankfurtban, 1692–1693-ban Franekerben, majd Angliában (London, Oxford, Cambridge) tanult. 296 könyvről 1698-ban készült jegyzék,²¹ tehát már hazatérte után. Teológiai kézikönyvtár, amelyben elsősorban az egyes szerzők „Opera omnia” kiadásai vagy nagyobb munkái találhatóak a 17. század elejétől kezdődően. Alapvetően kálvinista szerzők, de nem csupán ortodox reformátusok. Borosnyai olvasott franciául és feltehetően alapszinten angolul is. Nem csupán bibliája volt ezeken a nyelveken, hanem egy-egy teológiai, filozófiai traktátusa is. Anyagilag nem áthatott rosszul tanulmányai során, mert tanárainak vagy a kortárs karteziánus szerzőknek a műveit is rendszeresen megvásárolta.

Velem szemben a szegény diákok képviseli *Nánási András* (?–1708?), aki Bethlen Mihály kíséretében utazott Franekerbe, és iratkozott be az ottani, majd az utrechti egyetemre (1692). Könyveit 1708-ban írták össze.²² Jól látható, hogy Nánási csupán élt a lehetőséggel, hogy patrónusa mellett külföldi akadémiára járhatott, pénze nem volt vásárlásra. A jegyzéken felsorolt 31 könyv között a legérdekesebb tétel egy angol biblia, ezen kívül csak a 17. század elejének és közepének svájci, heidelbergi és hollandiai teológusainak munkáit láthatjuk. Nánási kortársai (vagy tanárai) egyetlen művel sem szerepelnek.

Csernátóni Gajdó Dániel (1696–1749) 1722 és 1725 között járt a leideni egyetemre. Könyveinek jegyzéke 1729-ből maradt ránk,²³ a könyvek tehát már keveredtek az itthon, illetve másutt beszerzettekkel. A 140 könyvből kétharmadnál többet biztosan leideni tartózkodásakor vásárolt: az egyetem professzorainak arcképgyűjteményét, bibliákat és az ahhoz kötődő kézikönyveket, valamint a kortárs hebraisták (Leusden, Johann Vossius) munkáit és sok tanáranak,

¹⁹ ADATTÁR 16/3. p. 281–287., KtF IV, 123, 130, 133, KtF VIII, 114.

²⁰ ADATTÁR 16/3. p. 156–157. KtF IV, 140.

²¹ ADATTÁR 16/3. p. 272–280., KtF III, 107, 128.

²² ADATTÁR 16/3. p. 155–156., KtF IV, 137.

²³ ADATTÁR 16/3. p. 160–164., KtF VII, 16.

Hollandiában még élő vagy a közelmúltban elhunyt professzorok műveit (Campegius Vitringa, Nicolaus Gurtler, Salomon van der Til, Johann Hornbeck, Röel, Jan van der Honert, Hermann Witsius, Antoine Le Grand). Az erdélyi Descartes-recepció szép adaléka Gajdó könyvjegyzéke, hiszen olvasta Christoph Wittichius és Jan van der Waeyen írásait.

Általánosságban tehát bebizonyosodott a bevezetőben leírt állítás: a magyarországi és erdélyi diákok számára különleges, életükben soha vissza nem térő alkalom volt könyvek vásárlására a külföldi egyetemen eltöltött néhány év. Ha anyagi erejük engedte, éltek a lehetőséggel, ha nem, meg kellett elégedniük a Kárpát-medencében elérhető, nem éppen friss szakirodalommal. Sokat segített tájékozódásukban, felkészülésükben a patrónus főúr könyvtára, amelyet Erdélyben még a 18. század közepén is használhattak a lelkészek és a tanítók.

Feltűnő az is, hogy a modern filozófiai irányzatok művei a magánkönyvtárakban lényegesen nagyobb súllyal vannak jelen, mint a kortárs iskolai könyvtárakban. Kiemelt példának volt Descartes és követői. A magánkönyvtárak jegyzékein alig találkozunk Samuel Maresius, Gisbertus Voetius vagy Peter David Huet névvel. Az arány éppen fordított az intézményi gyűjteményekben.²⁴

Összehasonlítva ezt a könyvanyagot a nem Magyarországról érkezett vagy helyi diákok olvasmányaival,²⁵ azt kell mondanunk, hogy nincs lényeges különbség. A különbözőségek a tanulmányok befejezése után keletkeztek: a hollandiai, az angol, a dán vagy a németországi diák szakmájának megfelelő könyvkinálattal számolhatott egész életére, ezért vásárlásaik szakmaspecifikusabbak voltak. Ha más témában kellett olvasniuk, el tudtak menni egy könyvtárba, vagy vásároltak a mindig gazdag kínálatból. A magyar diákok igyekeztek alapvető kézikönyveket, lexikonokat vásárolni, olyasmint, aminek használatával számos tudományterületre betekintést nyerhetnek. Vannak persze kivételek. Jászberényi Pál modern filozófiai érdeklődésű, vagy például Kaposi Sámuel is tudatosan gyűjtötte a matematikai, az asztrológiai irodalmat, a filozófiát és a teológiát. Könyvtára közel tízszerese volt az átlag erdélyi lelkész bibliotékájának. A nem magyar diákok többsége élete végére nagyszámú könyvet tudhatott magáénak. Az aukciós jegyzékek, a hagyatéki összeírások erről győznek meg bennünket.

Tanulmányunk befejezésekor utalunk arra, hogy a magyarországi diákok – már akik eljutottak a külföldi egyetemekig – nyelvi felkészültsége meglehetősen jó volt, gyakran túlszárnyalták hollandiai kortársaikat. A magyar anyanyelvük mellett gyakran tudták azt a kisebbségi nyelvet, amilyen környezetben Magyarországon éltek (német, szlovák), nagyon jól tudtak latinul, és a teológiai tanulmányaikhoz alapvető ismeretekkel bírtak az ógörög és ritkán a héber nyelvről is. A 18. században a nyitottabb gondolkodásúak megtanultak franciául is. Egy – talán kivételes – példa erre a nyelvi műveltségre a kassai származású Vilmányi Sámuel, aki 1779-ben halt meg, tanulmányai idején Franekerben. Hagyatéki összeírásakor könyveit 80 tételben vették számba.²⁶

²⁴ Vö. a református kollégiumi könyvtárak anyagával: ADATTÁR 14. (Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah), ADATTÁR 16/2. (Kolozsvár, Nagyenyed, Marosvárasrhely, Szászváros, Székelyudvarhely).

²⁵ Köszönetet mondok Paul G. Hofstijzer professzor úrnak, aki elküldte még kiadatlan előadását (International Gutenberg Conference, 2000, SHARP 8th Annual Meeting, 5. July 2000. Mainz) a leideni diákok 17. századi olvasmányairól. Lásd még Bangs, Jeremy D.: *Book and Art Collection of the Low Countries in the Later Sixteenth Century: Evidence from Leiden*. *Sixteenth Century Journal* 13(1982). 25–41; Davies, Joan: *Student Libraries in Sixteenth Century Toulouse*. *History of Universities* III(1983). 61–86; Diehl, Wilhelm: *Bibliothek eines Studenten der Theologie aus der Zeit um 1590*. *Archiv für hessische Geschichte und Altertumskunde*, Neue Folge, Bd. 3, 1908. 80–83; Michael, Friedrich: *Die Bücherei eines Schülers im 16. Jahrhundert*. *Zeitschrift für Bücherfreunde*, Neue Folge, 10(1918/19). 70–71.

²⁶ Ferenc Postma: *Das Franeker Bücherinventar des verstorbenen ungarischen Studenten Sámuel Vilmányi*. *MKSz* 2007. 233–241.

A könyvanyag nagyon modern teológiai ismereteket tükröz, a XVII. századi nagy protestáns helyi klasszikusok könyvei is alig tűnnek fel a jegyzéken. Volt görög szövegkiadása, héber lexikona, két, német nyelvű énekes-, illetve beszédeket tartalmazó könyve is. Emellett hét könyve holland nyelven és 32 cím (közel 40 kötet) franciául. Ez utóbbiak többsége morálteológiai tartalmú volt, vagyis nem filozófia, szépirodalom vagy éppen történeti mű. Saját szakmai fejlődése (kálvinista lelkész) érdekében tanult meg sok nyelven.

Rövidítve idézett művek

ADATTÁR 14. *Partiumi könyvesházak 1621–1730*. Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah. Sajtó alá rend. Fekete Csaba, Kulcsár György [= Bura László], Monok István, Varga András. Szerk. Monok István, Varga András. Bp.–Szeged 1988. –MTAK, JATE (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 14.)

ADATTÁR 16/2. *Erdélyi könyvesházak II*. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely. Sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Tonk Sándor. Szerk. Monok István, Szeged 1991. JATE (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/2.)

ADATTÁR 16/3. *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757*. A Bethlen-család és környezete, Az Apafi-család és környezete. A Teleki-család és környezete. Vegyes források. Sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Varga András. Szerk. Monok István. Szeged 1994. JATE (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/3.)

KtF I. *Magángyűjtemények Magyarországon 1551–1721*. Könyvjegyzékek bibliográfiája, Összeáll. Font Zsuzsanna, Herner János, Kokas Károly, Monok István. Szerk. Monok István. Szeged 1981. JATE (Könyvtártörténeti Füzetek. I.)

KtF III. *Magángyűjtemények Magyarországon 1545–1721*. Könyvjegyzékek bibliográfiája, Összeáll. Herner János, Monok István, Szerk. Herner János. Szeged 1983. JATE (Könyvtártörténeti Füzetek. III.)

KtF IV. *Magángyűjtemények a királyi Magyarországon és az Erdélyi fejedelemségben 1533–1721*. Könyvjegyzékek bibliográfiája. Összeáll. Font Zsuzsa, Herner János, Katona Tünde, Keveházi Katalin, Kiss Éva, Kokas Károly, Latzkovits Miklós, Monok István, Rideg László, Varga András. Szerk. Herner János, Monok István. Szeged 1985. JATE (Könyvtártörténeti Füzetek. IV.)

KtF V. *Magyarországi magángyűjtemények 1561–1721*. Könyvjegyzékek bibliográfiája. Összeáll. Farkas Gábor, Gácsi Hedvig, Katona Tünde, Keveházi Katalin, Latzkovits Miklós, Monok István, Németh Noémi. Szerk. Monok István. Szeged 1989. JATE (Könyvtártörténeti Füzetek V.)

KtF VII. *Intézményi és magángyűjtemények Magyarországon 1722–1750*. Könyvjegyzékek bibliográfiája. Összeáll. Monok István, Varga András. Szerk. Monok István. Szeged 1990. JATE (Könyvtártörténeti Füzetek VII.)

KtF VIII. *Intézményi- és magángyűjtemények Magyarországon 1552–1750*. Könyvjegyzékek bibliográfiája. Összeáll. Monok István, Zvara Edina. Szerk. Monok István. Szeged 1997. JATE (Könyvtártörténeti Füzetek VIII.)

RMK III. Szabó Károly–Hellebrant Árpád: *Régi magyar könyvtár III-dik kötet*. Bp. 1896. Akadémiai Kiadó.

The Readings of Students from Transylvania and Hungary During their Study in the Netherlands in the Early Modern Age

Keywords: students from Transylvania and Hungary, reading, Netherlands, early modern age

Hungarian intellectuals in the early Modern Age was almost exclusively educated abroad. It is especially true about Protestant intellectuals since for them there was no higher education within Hungary. After the University of Leiden was founded (1575) getting university education in the Netherlands became more and more popular. However, peregrinatio academica in Holland gained real impetus when in the second year of the Thirty Years' War the University of Heidelberg was closed down (1622) and the majority of the professors and the students continued teaching and studying in Franeker. Apart from the universities mentioned we can find enrolled Hungarian students in the records of the universities of Utrecht, Groningen, Harderwijk és Deventer. Political contacts among Hungarian and Transylvanian Protestants (especially Calvinists) and Holland states were lively all through this period with some economical connections as well.

The present paper discusses the readings of two peregrinus aristocrats, (Mihály Bethlen (1673–1706), és Pál Teleki (1677–1731) during their studies as well as the readings of twelve students whose book lists survived in their peregrination diaries (Stammbuch, Omniarium) or in inventories of assets in the period between 1670 and 1725.

The few years spent at a university abroad for students from Transylvania and Hungary presented a unique opportunity never to return for buying books. If they could afford it they made good use of the opportunity. If they could not they had to manage with the not up-to-date literature available in the Carpathian Basin then. The library of their patron aristocrats helped a lot in their orientation (in Transylvania ministers and teachers were allowed to use these libraries until the middle of the eighteenth century). It is worth noting that modern philology books were more present in private libraries than in contemporary school libraries. Descartes and his followers were our main example in this regard. On the other hand, one can hardly find books by Samuel Maresius, Gisbertus Voetius or Peter David Huet in the booklists of private collections while their presence is much more felt in institutional libraries.

Comparing this body of readings with the books read by non-Hungarian or local students while they were studying there is no significant difference. This came after their completed their studies. The Dutch, the English, the Danish or the German students could count on having all the books needed in their field available for the rest of their lives so when they bought a book it was more specific to their discipline. If they wanted to read in a different field they could go to a library or buy one from the always rich variety of books on offer. The Hungarian students wanted to buy manuals and encyclopaedias with the help of which they would have an overview of several disciplines. However, there are exceptions like Pál Jászberényi's interest in modern philosophy or Sámuel Kaposi who intentionally collected books on mathematics, astrology, philosophy and theology. His collection of books was about ten times as big as the library of an average minister in Transylvania. The majority of the non-Hungarian students owned a great number of books by the end of their lives which is proved by auction lists and inventories of assets.

We have mentioned the fact that the Hungarian students – the ones who managed to go to universities abroad – were quite good in languages, often surpassed their Dutch fellow students. Apart from their Hungarian mother tongue they often spoke the language of the ethnic minorities (German, Slovak) they lived with in Hungary. They knew Latin very well and had basic knowledge of Ancient Greek, less often of Hebrew which was important for their studies in theology. In the eighteenth century the more open minded ones also learnt French. One exceptional case is Sámuel Vilmányi from Kassa who died while studying in Franeker in 1779. When making the inventory of his belongings after his death 80 books were listed. His readings were very modern theological books. Even the great local Protestant classic authors of the seventeenth century are only rarely listed there. He owned books in Greek, a Hebrew encyclopaedia, two German psalteria and sermons. There were also seven books in Dutch and 32 titles (almost 40 volumes) in French. These latter ones are mainly on moral theology, not philosophy, literature or historical piece. He learnt all these languages for his professional development (he was a Calvinist minister).